

УДК 37.017.4(477)"196/198"

А.С. Поливана, м. Вінниця, Україна / A.S. Polyvana, Vinnytsia, Ukraine

ОСОБЛИВОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ (60-ТІ РОКИ – 70-ТІ РР. ХХ СТ.)

Анотація. У ході держаних перетворень 60-ті роки – 70-ті рр. ХХ ст громадянське виховання студентської підпорядковувалось завданням комуністичної соціалізації, які вимагали, щоб студентська молодь, за час навчання у вищому навчальному закладі, набувала не тільки глибоких знань з обраної спеціальності, але й готувала себе до активної участі в громадському та політичному житті радянського суспільства. Зміст процесу громадянського виховання в означений період ототожнювався із трудовим вихованням та перебував в центрі всієї роботи молодіжної комуністичної спілки в СРСР – комсомолу. Зміст процесу виховання студентської молоді у 60-ті роки – 70-ті рр. ХХ ст., був спрямований на формування цінностей у рамках комуністичної моралі, нетерпимості до буржуазної ідеології, соціалістичного патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму, глибокої поваги до праці. Зазначені умови були пріоритетними у процесі професійної підготовки та громадянського виховання майбутніх учителів, які відкрили значні можливості для залучення студентів до суспільно-корисної праці та участі у створених осередках соціалізації молоді.

Ключові слова: громадянське виховання, студентська молодь, трудове виховання, студентські будівельні загони. соціально-політичні трансформації, комсомол.

THE PECULIARITIES OF CIVIC EDUCATION OF FUTURE TEACHERS (60S – 70S OF THE 20TH CENTURY)

Annotation. During state transformations of the 1960's and 70's of the 20th century, the students' civic education was subordinated to the objectives of communist socialization, which required that student youth, while studying at a higher educational establishment, acquired not only profound knowledge of the chosen profession, but also prepared themselves for active participation in the social and political life of Soviet society. The content of the process of civic education in the specified period was identified with labor education and was in the centre of the entire work of the youth communist union in the USSR - the Young Communist League. The content of the process of educating student youth in the 1960's and 70's of the 20th century was aimed at forming values within the framework of communist morals, intolerance to the bourgeois ideology, socialist patriotism and proletarian internationalism, as well as deep respect for labor. These conditions were a priority in the process of future teachers' training and civic education, which revealed significant opportunities for attracting students to socially useful work and participating in the created centres of youth socialization.

Key words: civic education, student youth, labor education, student building units, socio-political transformations, Young Communist League.

Постановка проблеми. Період 60 – 70-тих років ХХ століття в історії вітчизняної вищої педагогічної школи пов'язаний зі жвавим розвитком системи освіти, формуванням радянської системи виховної роботи. Суголосно із ідеологічними настановами пізнішого часу вважалося, що осмислення тогочасного методичного досвіду є недоцільним у контексті сталої побудови радянської вищої освіти. Проте зрозуміло, що поступальний розвиток національної системи вищої педагогічної освіти сьогодні вже неможливий без свідомого ставлення до традицій вітчизняного виховання. Тому вважаємо актуальним вивчення й осмислення (у контексті сучасних соціальних запитів) змісту процесу виховання майбутнього педагога у вищих педагогічних навчальних закладах як явища історико-педагогічного, якому властиві свої особливості.

Аналіз попередніх досліджень. У вітчизняній і зарубіжній педагогіці в останні роки здійснено ряд досліджень, в яких аналізуються проблеми виховання молоді людини. Цій проблемі присвятили праці І. Бех, А. Бойко, Є. Бондаревська, М. Боришевський, І. Зязюн, Н. Ничкало, О. Сухомлинська та ін. Історико-педагогічні аспекти змісту процесу громадянського виховання у вищій школі стали предметом дослідження у працях В. Владимирової, Н. Дем'яненко, К. Каліної, В. Курила, С. Литвиненко, В. Лугового, В. Майбороди, С. Мельничука, С. Нікітчиної, І. Пелячика, Л. Прокопів та ін. Як зазначають науковці, на різних етапах історичного розвитку системи вищої освіти зміст процесу громадянського виховання залежав від певних соціальних умов, стану суспільства та його ідеології.

Мета статті полягає у визначенні й систематизації тенденцій громадянського виховання студентської

молоді в 60-ті роки – 70-ті рр. XX ст., що вплинули на якість підготовки фахівця у вищій школі.

Виклад основного матеріалу. Поворотною подією в контексті соціальних і освітніх реформ 1956-1979 рр. стало прийняття 30 липня 1956 року Постанови ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків», у якій злочини Сталіна і його кліки пояснювалися як «тимчасове обмеження демократії в умовах жорстокої боротьби з класовим ворогом». Сталін було названо видатним радянським політичним діячем. Незважаючи на важливість цієї Постанови для усього процесу демократизації, вона все таки (в порівнянні зі сміливою доповіддю Хрущова на XX з'їзді КПРС) була кроком назад.

В Україні частина трудящих, політиків, творчої інтелігенції схвально зустріли критику культу особи Сталіна. Десталінізацію вітали кінорежисер і письменник О. Довженко, поети М. Рильський, В. Сосюра, письменник О. Гончар та ін. Загалом, підтримав Хрущова і Перший секретар ЦК КПУ О. Кириченко, хоча він зазначив холодність прийняття новацій старою гвардією компартійців, які вважали виступ Хрущова на з'їзді «наклепом на радянський устрій». Деякі неосталіністи навіть виступали за усунення Хрущова та за обрання Першим секретарем ЦК КПРС В. Молотова. Проте ніщо не могло зупинити демократичні процеси. СРСР вимагав оновлення.

Суть кардинальних змін, що почалися у другій половині 50-х рр. XX ст. пов'язана з лібералізацією суспільно-політичного життя в СРСР. Розвиток та поглиблення цього процесу були пов'язані з десталінізацією, що стала особливо активною й радикальною після XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.), який висунув ряд нових положень щодо ключових проблем світового розвитку, поклав початок пошуку нових шляхів економічного, соціально-політичного розвитку країни, зумовлених об'єктивними вимогами часу, передусім, науково-технічною революцією, що розпочалася та охопила увесь світ. Під впливом рішень XX з'їзду КПРС почали руйнуватися старі стереотипи у внутрішній та зовнішній політиці. Суттєві зрушення відбулися й у суспільно-політичному та соціально-економічному житті УРСР [9, с.342].

У документах указаного партійного заходу визначалися недоліки системи освіти (зокрема шкільної) та вектори подальшого розвитку цієї галузі. На думку Л. Пироженко, вони узагальнюються як політехнізація школи та активізація виховної роботи («комуністичне виховання молодого покоління») [14, с.53]. Підтвердження цього факту знаходимо у доповіді М. Хрущова, який на XX з'їзді звернув увагу на те, що «у Директивах XIX з'їзду партії по п'ятій п'ятирічці передбачалися заходи з політехнізації школи, але ця справа просувалася дуже повільно. Щодо працівників народної освіти та Академії педагогічних наук, то вони все ще займаються загальними розмовами про користь політехнічного навчання і нічого не роблять для його практичного здійснення. Треба швидше переходити від слів до справи» [19, с.6]. У педагогічних періодичних виданнях середини 50-х років XX ст. виникла дискусія серед учителів щодо обґрунтування змісту освіти, способів та методів переходу до загальної середньої політехнічної освіти, переліку основних галузей виробництва, в яких учні мали отримати практичні навички та вміння [14, с.36].

Одним із кроків назустріч народній освіті були зміни в навчальних планах підготовки майбутніх учителів: так перехід у середині 50-х років на новий навчальний план, затверджений Мінвузом СРСР, негативно позначився на якості освіти. У своїх працях В. Майборода стверджує, що він був перевантажений теоретичним матеріалом. Як наслідок для самостійної роботи студентів відводилося дуже мало часу. Виходило, що педагогічні вузи готували здебільшого вчителя-предметника, «урокодавача» і аж ніяк не вихователя і не педагога в справжньому розумінні слова [10, с.123].

З огляду на історичний аспект розглядуваного питання, реформування суспільства, що відбулося після XX з'їзду КПРС, партія розглядала освіту як механізм ідеологічної машини. Тому періодично намагалась її реформувати. Спроби послаблення ідеологічного тиску посилили довіру більшості членів радянського суспільства, особливо студентства, до політики демократичних реформ, проголошених керівництвом КПРС. Однак усі ці перетворення були спрямовані на досягнення однозначної мети – у найкоротший термін наздогнати та перегнати найбільш розвинені капіталістичні країни з виробництва сільськогосподарської продукції на душу населення. Оскільки фінансових і матеріальних ресурсів для швидкого розв'язання цього завдання не вистачало, радянська командно-адміністративна система вирішувала проблему в традиційному для себе стилі: визначила головне завдання та відповідну систему пріоритетів. Об'єктивна необхідність кардинальних змін у сільському господарстві та невпинне зростання в процесі реформ суб'єктивного фактору (насамперед впливу самого М. Хрущова), зумовили появу волюнтаристських, нереалістичних надпрограм у галузі аграрної політики. Виконанню однієї з таких надпрограм, якій студентська молодь УРСР віддала свою енергію та трудовий ентузіазм, стало освоєння цілинних земель Казахстану та Сибіру. Активну участь у реалізації цього завдання взяли студенти ВНЗ республіки [1, с.82-83].

Наприкінці 1958 р. було опубліковано закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР». Відповідно до закону, перед школою ставилося завдання не лише формувати матеріалістичний світогляд як основу наукового пізнання світу, а й виховувати духовно багату, морально чисту, фізично досконалу, всебічно розвинену й освічену, свідому бути корисною суспільству,

працьовиту людину [3, с.14]. Проте в реальному житті, відповідно до закону, політехнізацію змісту освіти висували на перший план. Посилена увага приділялась навчальним предметам, знання (та вміння) з яких мали підготувати молодь до трудового життя, роботи на виробництві чи в сільському господарстві. Коло питань, які в цей час розроблялися в педагогічному дискурсі, переважно стосувалися визначення пріоритетних галузей виробництва та того, чому саме мали навчитися учні для оволодіння робітничою професією. Відповідно було перероблено навчальні плани, які стали загальними для всіх шкіл, починаючи з 1957-1958 н.р.

Відтак, пильна увага приділялась виробничій праці на підприємствах та в сільських господарствах у процесі вивчення курсу «Основи виробництва» у старших класах. Проте у звітній доповіді Центрального Комітету М. Хрущов критикував навчальну і виховну роботу загальноосвітньої школи. Він наголошував на тому, що «... серйозною хвилюючою нашою школи є певний відрив навчання від життя, недостатня підготовленість тих, які закінчують школу, до практичної діяльності» [19, с.89]. Щодо ідеологічної складової то даний закон повністю був спрямований на посилення ідеологічного тиску на вчительство, залучення педагогічних працівників до партійної пропаганди й організації «виборів» та різноманітних політичних заходів, це мало на меті формування вчителя, який дотримується ідеологічного спрямування партії. Представники влади прагнули через систему освіти не лише впливати на формування громадської думки, а й утвердити в суспільстві ідеологію комуністичних цінностей [13, с.73].

На теренах України згаданий закон був продубльований Верховною Радою України в квітні 1959 р. у форматі Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР» (прийнятий у квітні 1959 р.) відповідно до закону СРСР від 24 грудня 1958 р. Він мав сприяти подальшому вдосконаленню практичної підготовки вчителів, при чому в документах акцентувалась увага на «необхідності забезпечення кращої практичної й теоретичної підготовки спеціалістів, значному посиленні комуністичного виховання молоді, активній участі всіх викладачів у вихованні студентства» [6, с.12]. Цей нормативний акт складався з чотирьох розділів, останній з яких був присвячений вищій школі, де й зазначалося, що «завдання комуністичного будівництва вимагають наближення вищої школи до життя, до виробництва, підвищення теоретичного рівня підготовки спеціалістів, згідно з новітніми досягненнями науки й техніки» [13, с.59]. У законі передбачалося «... поліпшити підготовку вчителів у педагогічних інститутах і університетах; організувати підготовку вчителів з агрономії, тваринництва, техніки та інших спеціальних дисциплін; підвищити науково-теоретичний рівень викладання в педагогічних інститутах» [6, с.12]. Зміст згаданого закону в вищій освіті УРСР показує, що практична й теоретична підготовки студентської молоді повністю політехнізувалася, а виховання студентства відбувалося в смислових і аксіологічних контекстах радянської ідеологічної системи. Загалом реформування вищої школи, реалізоване в рамках прийнятого закону, відкрило значні можливості для залучення студентів до суспільно-корисної праці, а як відомо, чим більше молода людина включена у процес спілкування – тим активніше відбувається її соціалізація. За нових умов, коли навчання стали поєднувати з суспільно корисною працею на виробництві, починають народжуватися нові форми соціалізації української молоді в радянській системі. Вони ставали більш ефективними, змістовними та конкретними [4, с.3].

Актуальні питання народної освіти висвітлювались на шпальтах періодичних видань. У 1958 р. було започатковано видання республіканського журналу «Радянське право» (видавався до 1991 р., з 1992 р. – «Право України»), завданням якого було ознайомлення читачів із актуальними проблемами теорії та історії Радянської держави і права, висвітлення досвіду передових Рад депутатів трудящих щодо керівництва народною освітою. Також було запропоновано вжити заходи щодо проведення передплати шкільними бібліотеками згадуваного журналу [14, с.10].

У середині 1958 р. Міністерством освіти Української РСР видається наказ «Про стан ідейно-політичного виховання учнів шкіл Української РСР» (№ 62 від 20 травня 1958 р.), який доводить визначний вплив партійних рішень на виховну роботу в школі, яку намагалися проводити комплексно, тому навчання було насичене саме ідейним змістом, яким було просякнуте все: і викладання основ наук, і організація процесу навчання. Ідейно-політичне виховання провадилося об'єднаними зусиллями партійних, профспілкових, комсомольських і піонерських організацій разом із батьківським активом. Порушення учнями норм поведінки, «аморальні вчинки та хуліганство» вважалися показниками низького рівня ідейно-виховної роботи. За таких умов учнівська молодь ставала «аполітичною, ідейно і морально нестійкою, такою, що проявляє міщанський індивідуалізм, допускає моральні і хуліганські вчинки». Ілюстрацією цього факту може слугувати інформація про те, що в 1957 р. «у Львівській області за різні правопорушення було затримано 548 учнів, із них – 210 – засуджено» [16, с.10].

Принагідно наведемо думку О. Пижикова про те, як вплинув курс М. Хрущова на «десталінізацію та повернення до ленінських витоків» на зміст освіти. Науковець стверджує, що «у межах проведеної Хрущовим ідеологічної лінії, спрямованої на повернення до ленінізму, звільненого від нашарувань сталінської епохи, необхідно було значною мірою переробити зміст матеріалу, що викладається, щоб позбутися догматів сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)» [17]. Щоб узгодити питання виховання школи у дусі комуністичної ідеології із практичною й теоретичною підготовкою майбутніх учителів, Рада Міністрів Української РСР ухвалює

важливу постанову «Про стан підготовки вчительських кадрів у педагогічних інститутах і педагогічних училищах Міністерства освіти УРСР» (квітень 1959 р.). Міністерство освіти зобов'язувалося усунути наявні недоліки в підготовці вчительських кадрів, досягнути поліпшення їхньої професійно-педагогічної і політехнічної майстерності [12, с.120]. Для забезпечення шкіл учителями потрібних спеціальностей було розширено підготовку молодих спеціалістів у педінститутах, які були зміцнені шляхом ліквідації до 1958 р. досить стабільних учительських інститутів та деяких педучилищ. Відійшли в минуле й педагогічні класи та вчительські інститути. Зміни, внесені до програми педагогічних інститутів і педагогічних училищ, сприяли наближенню навчання до життя, до виробництва. Були переглянуті навчальні плани для студентів педагогічних спеціальностей університетів у бік збільшення кількості годин на викладання педагогічних, психологічних і методичних дисциплін. Значною мірою зміцнилася практика підготовки студентів до роботи в середній школі, в часовому еквіваленті практика збільшилася більш як утричі. Остаточо визначилися три види педпрактики: раз на тиждень здійснювалася практика без відриву від навчальних занять у школі та позашкільних установах з виховної роботи, що закінчувалася місячною практикою в літніх піонерських таборах; практика з відривом від занять, що проводилася переважно в міських школах, і стажування протягом місяця, переважно в сільських школах [11, с.119]. Як бачимо, громадянське виховання студентської молоді у процесі навчання підпорядковувалося завданням комуністичної соціалізації, які вимагали, щоб студентська молодь, за час навчання у ВНЗ, набувала не тільки глибоких знань з обраної спеціальності, але й готувала себе до активної участі в громадському та політичному житті радянського суспільства. З кінця 1950-х рр. трудове виховання опинилося в центрі всієї роботи молодіжної комуністичної спілки в СРСР – комсомолу. При комітетах комсомольських організацій ВНЗ були створені трудові штаби, організовані гуртки з оволодіння студентами будівельними професіями. Відповідно до постанов Пленуму ЦК ВЛКСМ у лютому 1959 р. рекомендували молодіжним організаціям розвивати накопичений досвід залучення студентів та учнів до суспільно-корисної праці, наближаючи її якомога більше до завдань підготовки майбутніх фахівців, створювати в канікулярний час табори праці та відпочинку, будівельні загони та бригади [18, с.94]. Отже, з ініціативи комсомольських організацій ВНЗ, у багатьох містах республіки створювали ударні студентські будівельні загони. Їхні учасники, у вільний від навчання час, працювали за спеціальністю на будівництві промислових підприємств, шкіл, ферм, зерносховищ, гуртожитків, брали участь в електрифікації й радіофікації колгоспів і радгоспів.

Як зазначав радянський історик Ю. Кондуфор, «факти залучення студбудзагонів засвідчували ефективність та продуктивність їхньої допомоги при розв'язанні народногосподарських завдань, їх позитивної ролі у трудовій загартованості молоді, ґрунтовної підготовки до майбутньої практичної роботи за своєю спеціальністю» [8, с.34-35]. Саме у ці роки народжується таке поняття, як «третій трудовий семестр», яким студенти назвали свою працю в різних галузях народного господарства під час літніх канікул [2, с.300].

У подальшому радянське партійне керівництво та комсомол почали приділяти більшу увагу СБЗ (і не лише як ефективному засобу «латання дірок» в економіці, а перш за все, заради соціалізації молоді, включення її до «дорослого життя»), що знайшло відображення у «Статутах про студентський загін» (1966, 1977 рр.) та «Положеннях про студентський будівельний загін» (1970, 1977 рр.). Особлива увага в них зверталася на те, що «вся трудова й суспільно-політична діяльність загонів повинна активно допомагати вихованню в студентської молоді високої якості професійної підготовки радянських спеціалістів» [7, с.12].

Таким чином, провідними тенденціями, що визначили становлення системи громадянського виховання студентства педагогічних ВНЗ у 60-70-ті роки ХХ століття, ми вважаємо:

- незначне послаблення ідеологічного тиску, пов'язане із розвінчанням культу особи Сталіна, що призвело до появи протестних настроїв у молодіжному середовищі;
- політехнізація змісту освіти, що, будучи закріплена законодавчо, вивела на новий рівень розуміння ролі молодого інтелігента, зокрема вчителя, у суспільному житті;
- створення нових студентських об'єднань, які ставали осередками соціалізації молоді.

Висновки. Аналіз змісту представлених наказів, постанов та преси того часу засвідчує, що в закладах вищої освіти значна увага приділялась професійно-педагогічній і політехнічній майстерності майбутнього учителя, проте ідейно-виховної робота знаходилась під пильним оком партії, яка намагалась цілковито вплинути на формування світогляду та поведінку молоді. Ведучи мову про громадянську культуру молоді, що формувалась у процесі громадянського виховання, акцентуємо, що це відбувалось під впливом комуністичної ідеології. Хоча огляд прийнятих у 60-х -70-х рр. нормативних документів щодо системи освіти, загалом стосувався школи, проте він повністю екстраполювався і в площину підготовки майбутніх учителів. Як наслідок, громадянська культура майбутніх учителів означеного періоду формувалась відповідно до цінностей комуністичної моралі, нетерпимості до буржуазної ідеології, у дусі соціалістичного патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму, глибокої поваги до праці, також у сприянні підготовці студентів до активного суспільного життя.

Список використаних джерел:

1. Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.) / В.К. Баран, В.М. Даниленко. – К. : Альтернативи, 1999. – 304 с., арк.82-83
2. Вища школа Української ССР за 50 років (1917–1967 рр.) : в 2 ч. – Ч. 1 : 1945–1967 рр. / під ред. В. Пітова. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 540 с., арк.300
3. Грищенко М.М. Розвиток народної освіти на Україні за роки радянської влади / М.М. Грищенко. – К.: Вища школа, 1957. – 44 с, с.14
4. Даденков Ю.М. Кожному студенту – громадську професію / Ю.М. Даденков // Соціалістична культура. – 1961. – № 7. – С. 3–4., арк.3
5. Закон об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР : Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР // Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа : сб. док. 1917–1973 гг. – М. : Педагогика, 1974. – С. 53–61., арк.59
6. Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. – К.: Рад. школа, 1962. – 26 с, с. 12
7. Иваненков С.П. Студенческие трудовые отряды: опыт, анализ, перспективы / С.П. Иваненков, И.Е. Сазонов. – С.Пб. : Питер, 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ivantnkovs.narod.ru>.
8. Кондуфор Ю.Ю. Виховувати свідомих і активних будівників комунізму / Ю.Ю. Кондуфор // Комуніст України. – 1963. – № 7. – С. 28–36., арк.34-35
9. Курс лекций по истории Украины / В.А. Носков. – Донецк : ЕАИ-пресс, 1994. – 416 с., арк.342
10. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні : Історія, досвід, уроки (1917-1985 рр.) / В. К. Майборода. – К. : Либідь, 1992. – 196 с.
11. Методичні служби України: проблеми управління, професійна підготовка / Під ред. Г.С. Данилова. – К.: ІЗМН, 1997. – 256 с, с. 119]
12. Моторнюк М.М. Школа і виховання нової людини. З досвіду діяльності партійних організацій України по перебудові роботи шкіл в напрямку зміцнення їх зв'язку з життям / М.М. Моторнюк. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1963. – 164 с., с. 120
13. Огнев'юк В.О. Осягнення освіти: підсумки ХХ століття / В.О. Огнев'юк. – К. : Навч. книга, 2003. – 112 с., с.73
14. Пироженко Л. В. Реформування змісту загальної середньої освіти (середина 60-х– початок 80-х рр. ХХ століття) : [монографія] / Л. В. Пироженко. – Київ : Педагогічна думка, 2013. – 304 с., с. 53
15. Про видання республіканського журналу «Радянське право» // Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР. – 1958. – № 1. – С. 10., с. 10
16. Про стан ідейно-політичного виховання учнів шкіл Української РСР // Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР. – 1958. – № 13. – С. 7–10., с. 10
17. Пыжиков А. В. Реформирование системы образования СССР в период оттепели (1953–1964 гг.) [Электронный ресурс]. / А. В. Пыжиков // Вопросы истории. – 2004. – № 9. – Режим доступа : <http://rabkrin.org/pyizhikov-a-v-reformirovanie-sistemyi-obrazovaniya-sssr-v-period-ottepeli-1953-1964-gg-statya>
18. Студентські будівельні загони в УРСР: до проблеми соціалізації радянської молоді (60–80-і рр. ХХ ст.) / Р. С. Ралко // [Вісник Черкаського університету. Історичні науки](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vchul_2013_9_16). - 2013. - № 9. - С. 94-98. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vchul_2013_9_16
19. Хрущов М.С. Звітна доповідь ЦК КПРС ХХ з'їздові партії / М.С. Хрущов. – К.: Держполітвидав УРСР, – 1956. – 130 с.,с6